

Profily a interpretácie

Sociológia ako oslobodzovanie mysle

Rozhovor s Jánom Stenom

L. T. Redakcia v tejto rubrike už niekoľko rokov "spovedá" šesťdesiatnikov a poskytuje im priestor na zhodnotenie vlastného účinkovania v sociológii alebo na dopovedanie súvislostí zo života jej obce, ktoré sa zriedkakedy objavia vo vedeckých štúdiách. Teraz, keď prišiel rad na teba, náš zámer dostáva novú generačnú dimenziu: pýtame sa kolegu, ktorý sa už nemusel preorientovať na profesiu sociológa, lebo mal možnosť vyštudovať ju ako samostatný odbor. Navyše, naskytl sa ti jedinečná príležitosť študovať ho spolu s hrstkou študentov zo Slovenska v Poľsku, kde sa sociológia pestovala kontinuálne, bez ohľadu na zmenu režimov a mohla sa rozvinúť na uznávanú spoločensko-

vednú disciplínu doma i vo svete. Ako po rokoch hodnotíš tento vklad do svojej profesionálnej dráhy?

J. S. Priznávam, že sa cítim vyznamenaný redakčnou ponukou, lebo moja životná dráha viackrát odbiehala od profesionálne vykonávanej práce sociológa na vysokej škole či v akademickom prostredí. Pritom možno polovica mojej tvorby nebola publikovaná (išlo o interné alebo komerčné materiály). Slovom, na rozdiel od predošlých jubilantov sám seba nevnímam ako "veličinu", ktorá by natrvalo ovplyvnila vývoj sociológie na Slovensku.

Štúdium na Jagellonskej univerzite v druhej polovici šesťdesiatych rokov predstavovalo pre mňa výhodu, ktorá rozhodla nielen o dobrom profesionálnom uplatnení sa, ale hlavne určilo moju myšlienkovú a vôbec názorovú profiláciu. Už sme neboli zaťažení domácimi spormi, či sociológia má právo na existenciu, alebo nie. Neboli sme viazaní ani rigoróznym rešpektovaním oficiálnej ideológie, lebo na akademickej pôde v Poľsku sa to nepraktizovalo; pluralizmus tam bol samozrejmosťou, objektívne danou už tým, že spoločenská váha cirkvi bola evidentná. V čase nášho štúdia sa síce odohrali politické udalosti, ktoré viedli niektorých poľských intelektuálov k emigrácii, bola to však skôr vec varšavského prostredia a špičiek akademických inštitúcií (možno i osobného vyrovnávania si účtov).

Na mňa osobne zapôsobila pokojná atmosféra univerzity, kde sa pestoval cit pre tradíciu, odovzdávali sa skúsenosti pedantného "vedátorstva" a kde sme už v predkomputerovej ére mali dobré informačné zázemie (encyklopédie, študijné texty, časopisy, preklady zahraničných autorov). Navštevovali sme podujatia krakovskej filiálky Poľskej akadémie vied, kde ma zaujala vecnosť a prenikavosť diskusií, rivalita tohto prostredia s inými sociologickými centrami (Varšava, Lodž, Poznaň). Ako mladý študent z cudziny skôr som vnímal pozitívne impulzy tohto prostredia než žabomyšie vojny sociológov o miesto na výslni. Asi preto sa vo mne zrodil trvalý odpor k haštereniu sa o zásluhy a posledné slovo, ako to, bohužiaľ, celý čas pozorujem u nás. Priamo v Krakove pôsobili výrazné vedecké authority ako Waligurski,

Dobrowodski, Rybicki, Sztompka, ktoré nikdy nemuseli “dovysvetľovať”, ako sa zachovali v zložitých dobách. Ešte by som rád spomenul kuriozitu zo svojho štúdia vo vzťahu k svojim budúcim zamestnaniam: témou mojej diplomovej práce bola personalistika v amerických firmách a nikdy som sa nezapísal na výberové semináre zo sociológie politiky. Akoby naschvál v personalistike som potom nikdy nepracoval, zato vo víre vysokej politiky opakovane.

E. T. Čo najviac ovplyvnilo doma tvoju profesionálnu dráhu, mal si pestré pracovné príležitosti?

J. S. Pre moju životnú i profesionálnu dráhu platí Millsova téza o vzájomnom prieniku histórie a biografie, teda ponúk doby a príležitosti spolupracovať s originálnymi osobnosťami. Pracoval som v základnom výskume, učil na vysokej škole, bol som poradcom (zhodou okolností dvoch najvyšších ústavných činiteľov rozdielnej politickej orientácie), pôvodne som sa ale vyučil a pracoval ako nástrojár. Hoci politická totalita zachytila aj kus môjho života, nevyhľadával som heroické príležitosti “zapísať sa” do zápasov s ňou, ani som sa nikdy v živote nedral za vysokými funkciami (najvyššiu funkciu, ktorú som vykonával, bol post zástupcu riaditeľa obnovujúceho sa Sociologického ústavu SAV po roku 1990). Pociťované obmedzenia v slobode myslenia a tvorby som riešil iným spôsobom.

Prvým krokom v tomto smere bolo prijatie ponuky doc. A. Hirnera po skončení štúdia r. 1971 pracovať v jeho výskumnom tíme. Ja som si v bývalom ČSVÚP počas celých štúdií privyrábal a A. Hirner tam dostal po rehabilitácii príležitosť vedecky sa znova realizovať. Práca v zanietenom tíme absolventov štúdia pod vedením skúseného sociológa mi pripadala ako pokračovanie “praktickej univerzity”, kde sme sa zdokonaľovali v tajomstvách empirického výskumu. Pán docent bol veľmi zaujímavá, aj keď trocha rozporná osobnosť s tragickým životným príbehom, čo v nás zanechalo pokorujúcu úctu k nemu a na ňom samotnom stopy precitlivosti na kritiku. Najmä počas výskumu v Detve mi vyzorával veľa detailov zo svojho života, niektoré jeho postoje som prijal ako svoje krédo. Mladícky sa s ním sporil o názor znamenalo rásť. S dobrými radami ma po dvoch rokoch spoločnej práce odprevadil na moje nové pôsobisko – novozaloženú fakultu Vysokej školy politickej v Bratislave.

Tu nebolo prostredie intelektuálne inšpirujúce, skôr naopak – názorovo netolerantné. Výnimku predstavoval F. Zich pôsobiaci v Prahe, s ktorým som sa spriatelil. Niekoľko rokov som sa nevedel adaptovať a dokonca vôbec nič som nedokázal publikovať (1974-1982). Radšej som sa počas internej ašpirantúry v Moskve vrátil k nezavršenej téme sociálnej kontroly. Potom, čo fakulta do mňa investovala (okrem internej ašpirantúry aj byt), nebolo možné ju opustiť, disponovala mocou dvakrát úradne mi znemožniť konkurzné pokračovanie. Prekročiť kruh obmedzení slobodného myslenia sa mi podarilo vedľajším pracovným úväzkom najprv na rezortnom Výskumnom ústave práce a sociálnych vecí, neskôr v Ústave filozofie a sociológie SAV. Na prahu roku 1990 sa môj pracovný úväzok zmenil na riadny pracovný pomer. Spomínam to preto, lebo roky pred historickým novembrom a po ňom som prežil v spolupráci s ďalšou z výrazných osobností našej sociológie – R. Roškom.

Už dávno predtým ma zaujal dialektickým spôsobom myslenia, uprednostňovaním genetického prístupu a samozrejme povestnou invenčnosťou. Rád som sa tomu priúčal, či už spoluúčasťou v jeho tíme, alebo neskôr v tíme mojom, zameranom na výskum občianskej spoločnosti. Keď som však narazil na medze tvrdého singularizmu R. Roška (k otvorenému názorovému iskreniu došlo až pri inej téme, píšem o tom v replike *Viac ako sociálne zrkadlo*),

radšej som po dvoch rokoch prijal ponuku pracovať v Kancelárii prezidenta SR. Bolo vzrušujúce spolupodieľať sa na vzniku novej inštitúcie, nazrieť do horných poschodí moci a pritom sčasti uplatniť sociológiu ako aplikovanú disciplínu. Pre mňa to bolo tvorivé obdobie, aj keď len veľmi malá časť z napísaných textov bola určená na publikovanie. Podobne anonymne som štyri roky pracoval na Sekretariáte predsedu NR SR; podarilo sa mi však nazhromaždiť empirický materiál na výskum sociálnej štruktúry našej spoločnosti, ktorý má vysokú hodnotu už preto, lebo je to biele miesto v poznávaní slovenskej reality. Bol by som rád, keby sa mi podarilo v nejakom tíme prispieť k minimalizovaniu tejto medzery.

Rád by som ešte poznamenal, že moje názorové rozchody sa ani v jednom prípade nepremietli do vzájomných vzťahov, s každým zo svojich oponentov som sa naďalej stretával, korešpondoval s nimi a naďalej k nim prechovávam hlbokú úctu. V mojich polemikách nikdy nemali miesto invektívy, ideologické ohľady alebo zášť, kultúrne vedený spor o myšlienku dáva viac životnej satisfakcie ako pochybné záujmové vyšachovanie oponenta.

L. T. Bol si často blízko toho, aby si mohol hodnotiť praktický výkon moci, resp. politický systém, ktoré k sociológii pristupujú nedôverčivo, podozrievavo až eliminujúco. Je zrejmé, že sociológia umožňuje vidieť spoločnosti alebo vládnucim takpovediac "pod kožu". Z čoho pramení taký postoj k sociológii, čo sa z nej využíva a čo zneužíva?

J. S. Z tejto otázky "trčí" akási scientistická nadradenosť sociológie. Nechajme bokom zveličovanie poznávacích možností sociológie pre praktickú politiku, bokom nechajme aj zjednodušenia o moci. Do pozícií, v akých som sa ocitol, sa nedostanete len preto, že vyštudujete sociológiu a nešlo o miesta, kde sa dá sociologickými nástrojmi všetko odhaliť, stačilo by len chcieť. Rozvediem to.

Ani totalitný systém moci v tej fáze jeho vývoja, keď som ja nastupoval do aktívneho diania, sociológiu už nelikvidoval. Naopak, ja som zažil jej etablovanie sa aj v dogmatickom prostredí VŠP, kde som pôsobil na Katedre sociológie. Tento systém moci však znemožňoval slobodné vedecké poznávanie, držal sociológiu pod ideologickou kontrolou a sankcionoval každú herézu (marxizmus-leninizmus tým, že sa premenil na štátnu ideológiu, stal sa náboženstvom a stratil akúkoľvek kreativnosť). Najvýkonnejším kontrolórom boli naši poslucháči, lebo niektorí donášali do politickej centrály ideologické podozrenia i na mňa. Na dokreslenie atmosféry uvediem, že raz sa ma jeden z nich na seminári otvorene opýtal, prečo uvádzam pochmúrne údaje z demografie, či mi ide o zneváženie úspechov socialistickej výstavby u nás. Teda nielen priamo disponenti moci, ale širšia verejnosť očakávaniami spoluvytvárali atmosféru myšlienkového nehybnosti. Na druhej strane sa tolerovalo každoročné uskutočňovanie terénnych výskumov ako prázdninovej praxe poslucháčov, do ktorej vyúsťovala výučba základov sociologického poznávania. Poslucháčom sa začali otvárať oči a zosumarizované výsledky (celoštátne, projekt sa pripravoval striedavo v Prahe a v Bratislave) ako interný materiál putovali do zásuviek straníckych byrokratov, lebo postupne obnažovali vratkosť vtedajšieho systému moci.

Pri výkone funkcie poradcu prezidenta republiky M. Kováča bol záujem o výsledky prieskumov verejnej mienky priam obrovský. Spočiatku som zadával témy na preskúmanie agentúram Focus a MVK, na preverenie kvality aj iným pracoviskám. Neskôr som od nich preberal už len dátové súbory, spracovanie a vyhodnotenie som robil osobne s prihladnutím na potreby hlavy štátu. Nad výsledkami sa diskutovalo u prezidenta republiky v úzkom grémiu

asi ôsmich osôb. Pre mňa bolo poučné, že do pripravenej interpretácie sa v rozprave okrem neho zapájali tak politici, ako aj právnici, historici, novinári, publicisti vykonávajúci funkcie riaditeľov odborov. Každý svojim pohľadom obohacoval moju interpretáciu faktov, pridával k nej vlastné zistenia, alebo upozorňoval na riziko jednostranného výkladu. Širšie zapojenie pohľadu a skúsenosti iných odborností do interpretačného procesu vo výstupoch výskumných agentúr spravidla chýba, často aj v riešiteľských tímoch renomovaných pracovísk.

Tematicky išlo o rôzne okruhy: politická scéna, preferencie a popularita, dôvera verejnosti k inštitúciám, profil prezidenta republiky, ohlas na správu o stave republiky, politické nálady a postoje verejnosti k aktuálnym udalostiam a pod. Samozrejme, nezostali sme iba pri prieskumoch verejnej mienky, úlohou politiky prezidenta SR bolo obhájenie pozícií pre jej demokratický vývoj. Každoročná príprava správ o stave republiky sa nezaobišla bez expertíz, ktoré sme nechali vypracovať o. i. aj sociológom. Aj pri koncipovaní týchto správ sa dobre uplatnil rozhľad a pohľad sociológa. Bola to náročná práca, pri ktorej som si najviac uvedomil, že zahľadenosť sociológov do seba a nárokovanie si akejkol'vek osobitosti ako vednej disciplíny nie je namieste. V aréne verejného života môže byť angažovaná sociológia rovnako vplyvná ako ktorýkoľvek iný aktér diania, vrátane politikov. V pluralitnej spoločnosti nemožno očakávať, že sa niekto príde sociológom pokloniť a prosiť o ich hodnotenie stavu vecí. Tempo a témy diktujú udalosti, zauzlenie situácií v spoločnosti či v jej mocenských štruktúrach a nielen vôľa politikov. Slovom, sociológia sa musí priučiť schopnosti vedieť sa prejavíť, namiesto moralizovania získať rešpekt serióznymi poznatkami, ktoré dokážu ovplyvniť viacero účastníkov diania. Verejnosť je v tejto práci spojencom sociológa.

Sociológ v politike tiež stojí pred voľbou ako každý iný občan vo svojej profesii. V tej dobe som i ja mal ponuku pracovať profesionálne pre politika Kováča alebo politika Mečiara. Keď je človek aspoň elementárne zabezpečený, môže slobodnejšie voliť a môže odhliadať od lukratívnosti ponuky. Riadil som sa zásadou R. Dahrendorfa, ktorý hlavné poslanie sociológie vidí v tom, aby bola sústavným kritickým vedením (vedomím) o tom, čo sa deje okolo nás.

Aby som vyčerpávajúco odpovedal na položenú otázku, tak upresním, že politici v demokratickej spoločnosti nemajú dôvod obávať sa sociológov. Skôr naopak, pozíciu politikov oslabuje, keď s nimi nespolupracujú, alebo keď je im poskytovaná nekvalitná či len servilná služba. Ide o to, či je politik schopný vypočuť si od nich trpké pravdy. Mne napr. J. Migaš ako predseda NR SR v gratulácii pri jubileu verejne pripomenul, že som "neprijemný poradca". V súbojoch politických skupín rozhoduje intelektuálna kvalita ich zázemia, sociológ je jeho živou súčasťou. Sociológia oslobodzuje politikov od technokratizmu a ekonomizmu. Dnes sa politici viac boja novinárov, a nie za to, že im "lezú pod kožu", ale zato, že sú podkupní, alebo ich vlečú na bulvár. Pravda, stáva sa aj to, že politik zneužije produkt sociologického skúmania ako nástroj v súperení s oponentom (Weiss a Ftáčnik) a dôverný materiál podhodí médiám na diskreditáciu pred verejnosťou.

Nemali by sme si namýšľať, že z pozície našej profesie môžeme všetko poznať, ako sa politika utvára, ako sa prijímajú rozhodnutia, alebo aké konštelácie síl pôsobia na politika v štátnickej funkcii. Narážam tu na problém záujmových skupín, ktoré je ťažké zmapovať. Medzi nimi nie sú len kapitálové skupiny a stavovské združenia, ale aj bratrstvá rôzneho typu (konškoláci, rodáci, partajníci, konfesie), záujmové ad hoc skupiny, mediálne sprisahania a možno i podsvetie. Politik, najmä v čase transformácie a privatizácie, je pod obrovským tlakom rozmanitých križujúcich sa síl, snaží sa ich vyvažovať, rozhoduje sa aj pod tlakom času

a neraz v situácii nekompletných alebo neoverených informácií. Kabinetný sociológ je vystavený riziku, že sa sám stane obeťou mediálnej povrchnosti alebo manipulácie, z vlastnej praxe dodám – médiami veľmi skresľovanej vzťahovej reality. Starostlivo musí zvažovať svoje podklady, aby pod vplyvom vonkajškového poznania činnosti politikov nevyňášal falošné alebo moralizujúce úsudky z pozície quasi nestranného špecialistu.

L. T. Mal by som doplniť predchádzajúcu otázku – s údivom som napríklad v minulom roku na margo výskumov verejnej mienky a preferencií politických strán pred parlamentnými voľbami čítal rôzne vyhlásenia politikov, ktoré podozrievali sociológiu z “vyrábania” preferencií a diskvalifikovali ju. Odráža to vlastne v minulosti desaťročia vytváranú akúsi predpojatost’ voči sociológii všeobecne. Nemala by sa aj sociológia profesionálne brániť proti takýmto výpadom, a to aj v súvislosti s kvalifikovanosťou našich politikov a ich intelektuálnou mohutnosťou?

J. S. Poznám prax výskumných agentúr a veľakrát som musel obhajovať objektivnosť ich postupu, vysvetľovať príčiny rozdielov medzi ich výsledkami. Politici, ktorým som to vysvetlil, ľahko pochopili vplyv rozdielnych anketárskych sietí a výberovej chyby. Horšie som pochopil u našepkávačov politika, najmä ak sú obdarení konšpiratívnym zmysľaním. Preto niet divu, že ak bola napr. A. Malíková – podozrievajúca agentúru MVK z manipulácie volebných preferencií v prospech ANO (správa SITA 18.12.2001) – vystavená len ich vplyvu a neradila sa so sociológmi, dopustila sa omylu a parlamentné voľby to potvrdili. Priveľa agentúr na malom Slovensku vyvoláva medzi nimi silnú konkurenciu a ak chcú prežiť, musia dbať o svoju povest’. Na druhej strane neváhajú prijať dlhodobú zákazku, v dôsledku čoho sa vystavujú podozreniu, že “posluhujú” jednému klientovi. Agentúry vedome prijímajú také riziko, preto ich netreba chrániť, ale upozorňovať, že pod vplyvom podobných zákazok si deformujú anketársku sieť a vystavujú svoju povest’ podozreniu.

Považujem za nadsadené hovoriť o predpojatosti politikov voči sociológii alebo o ich negramotnosti, veď politická trieda je spravidla obrazom stavu, aký dosiahla spoločnosť. Pravda, vyskytli sa prípady diskreditujúce politikov v očiach verejnosti. Skôr by sme sa však mali pozastaviť nad absenciou sociologickej osvety na Slovensku. Osobne ma viac trápi zjednodušené vnímanie sociológie verejnosťou a teda aj politikmi, ktorí sociológiu začali stotožňovať s prieskumami verejnej mienky, hoci je to gnozeologicky najmenej náročná oblasť sociologického poznávania. V porevolučných pomeroch sa akosi premnožil tento typ sociologickej produkcie a potláča do úzadia výsledky serióznej bádateľskej činnosti. Na jednej strane politici nevytvárajú objednávku na skúmanie celistvých štruktúr spoločnosti a v nej prebiehajúcich hlbinných procesov, napr. sociokultúrnej zmeny pod vplyvom reforiem. Na druhej strane sociológovia, vrátane mňa, nevedia populárnejším spôsobom svoje výskumné zistenia takpovediac predať, alebo ich ponúkajú v nedôstojne “rozprávačskej” podobe, čo v redakcii časopisu zanecháva dojem táračstva nedôstojného pre vedeckú produkciu.

L. T. Nechcem obchádzať žiadnu závažnú tému. Pôsobil si isté obdobie na Vysokej škole politickej. Teoretickým základom všetkých iniciatív v tomto období bola teória spoločnosti K. Marxa. Naštudovať celého K. Marxa nie je jednoduché, prevažovali skôr tézovité poučky formulované marxizmom-leninizmom. Z tohto povrchného až propagandistického systému je tak trocha pochopiteľné, že ľudom zo dňa na deň vyfučali schematické a floskulové

zjednodušenia z hlavy. Ako je však možné, že u nás nejestvujú žiadne seriózne vedecké diskusie o K. Marxovi a jeho marxizme, ktoré ani z dejín sociológie nezmiznú len preto, že by to niekto chcel. Čo u nás neboli žiadni skutoční znalci Marxových textov, ktorí by obhajovali ich vedecký a ideový status? Je v poriadku, ak sa odrazu to všetko akoby zabudne?

J. S. Na tieto otázky mám isté privátne vysvetlenie, ale mali by byť adresované skôr marxológom či špecialistom na dejiny vedeckého myslenia, ktorí môžu využívať výhodu pokojnej kabinetskej práce než sociológovi oscilujúcemu medzi vedou a politickou praxou.

Teda, po prvé, na Slovensku prežívame unikátne obdobie kumulácie prudkých pohybov dejinného významu, keď súbežne prebieha niekoľko typov spoločenských zmien: systémová transformácia sa prelína s procesom budovania vlastného štátu, zároveň využívame integračné ponuky (politicko-hospodárske i obranné), a to všetko prebieha pod vplyvom hlbokej civilizáčnej zmeny, ako ju vyjadruje globalizácia a jej technologický komponent – informatizácia čoraz viacerých oblastí života spoločnosti. Tempo týchto zmien – aj keď ich osobne s nadšením vítam – vyvolané otvorením sa Slovenska svetu, nástupom nových paradigiem myslenia a vnímania reality je prinajmenšom pre moju generáciu z hľadiska vstrebávanie všetkých dôsledkov náročnej natoľko, že neostáva síl ani času na to, aby sa hlboko zaoberala zhodnotením a reinterpretáciou diela K. Marxa. Všetci sme hnaní akútnejšími potrebami adaptácie a sebatransformácie. Verím, že nadijde čas, keď generácie po nás, už priamo vrastajúce do nových životných pomerov sa budú môcť obzrieť nazad a plnohodnotne analyzovať zdroje, cesty a impulzy, ktoré ovplyvnili náš vývoj.

Po druhé, naša a možno ani generácia našich detí sa s takými otázkami nedokáže úprimne vyrovnáť aj z dôvodu bezprostredného zainteresovania. Ako naznačil historik L. Lipták, je to skôr úloha pre našich vnukov. (OS, jún 2002, s. 46) Veď nedávna diskusia o klasifikácii slovenskej filozofickej produkcie (L. Kvasz, T. Sedová, F. Novosád) neprinesla žiadny meritórny poznatok, iba búrku emócií a invectív. V slovenských pomeroch sa vedecká kritika spravidla prijíma ako útok na existenciu a v čase ostrých spoločenských zlomov sa tomu ani veľmi nemožno čudovať. Dovoľávam sa pritom tvrdenia J. Kuroňa – myseľ musí byť slobodná...

Po tretie, zastávam názor, že v súčasnosti K. Marx a jeho myšlienkové dedičstvo nepatrí do rúk politikov, lebo v zdogmatizovanej podobe by jeho využívanie prinieslo viac chaosu ako osohu. Preto som verejne reagoval na prvomájový prejav J. Migaša ako novozvoleného predsedu SDE, keď sľuboval "zo špajze vybrať a oprášiť Marxa". (Pozri môj príspevok *Čo do placu a čo do špajze*, *Nové slovo bez rešpektu*, 1996, č. 21) Súhlasím, že jeho dielo bude treba znova prečítať a vyhodnotiť nielen z hľadiska separovania už neplatných myšlienok, ale aj v kontexte udalostí, do ktorých vyústili viaceré pokusy o aplikáciu politickej doktríny marxizmu. Až po takejto vedecko-kritickej rekultivácii, do ktorej patrí aj očista od nánosov účelových dezinterpretácií, sa K. Marx nanovo stane (možno aj pričinením krajín, ktoré absolvovali historický experiment) jedným z rešpektovaných zdrojov myšlienkového dedičstva Európy, v ktorom by mali kotviť všetky jej nové pohyby.

Viem, že bežné myslenie ľudí zo všetkých zložiek systémovej zmeny sa pretvára najpomalšie. Preto nechcem týmito argumentmi nikomu brániť, aby sa podujal riešiť nadhodnené otázky. Pravda, pokiaľ ho nebudú motivovať ideologické ohľady alebo nebodaj chůtky po vyrovnávaní si účtov. Nepodporujem vášne, ak diskusie neprinášajú čerstvé poznanie

a neprečistia ovzdušie, neoslobodzujú. Nikoho nenavádzam zabudnúť na Marxa či marxizmus, len zvažujem vecné, situačné a praktické súvislosti tu a teraz.

L. T. Vývoj spoločnosti oproti minulosti veľmi pokročil, jednotlivé spoločnosti dnes už vedia riešiť svoje sociálne konflikty a tak tlmieť a odvádzať ich priame následky. V súvislosti s predchádzajúcou otázkou, domnievaš sa, že K. Marx, resp. marxizmus dokážu v súčasnosti ešte zaujať masy, alebo sa stávajú len prostriedkom ľavicových extrémistov (revoluční marxisti v Latinskej Amerike, v krajinách juhovýchodnej Ázie a vo veľkých ostrovných štátoch tejto oblasti, čiastočne antiglobalisti i fundamentalistickí environmentalisti a pod.). Môže dôjsť v budúcnosti k reinterpretácii Marxovho diela a načo by takýto návrat nadväzoval? Alebo nepríde po určitej dobe "mlčania" niektorá budúca generácia s nekritickým objavením K. Marxa len preto, že dnes o ňom u nás nikto nehovorí?

J. S. Ako som už naznačil, nenaskytla sa mi príležitosť odznova premyslieť dielo K. Marxa, ani sa oboznámiť s výsledkami vedecko-kritickej práce zahraničných odborníkov. Ani počas štúdií v Poľsku, ani v priebehu pedagogickej práce na politickej škole som si nevypestoval potrebu tak dôverne sa zblížiť s týmto učením, že by som bez toho nemohol ďalej žiť a pracovať. Možno tým niekoho sklamem, ale nemám v úmysle sa štylizovať ani pri okrúhlym jubileu. Vyučoval som základy sociológie (hlavne metodiku sociologických výskumov), elementy štatistiky a demografie, nikdy som nebol ani poslucháčom či učiteľom VUML. Na krátky čas ma pri nástupe do VŠP v priebehu myšlienkovvej drezúry v Prahe "oslepili" teóriou o historickej misii robotníckej triedy, ale vzápätí som pobadal, že vtedajší sovietski marxisti hľadajú "aktuálnejší subjekt" spoločenských premien. Našli ho v podobe pracovných kolektívov. Tomu som sa potom začal výskumne venovať a odrazilo sa to aj v mojej knihe.

Priamo z Marxovej tvorby ma očaril dialektický štýl myslenia a k nemu sa podnes hlásim. Ale pozor: na rozdiel od R. Roška mňa neoslovila historiozofická aplikácia dialektiky na vývoj spoločnosti stvárnená do idey o nevyhnutnom striedaní spoločensko-ekonomických formácií. Prognózy založené na historickom determinizme som vnútorne nevedel "stráviť", mne je už od štúdií bližšia predstava otvorenej spoločnosti a nepredurčených šancí rozvoja spoločnosti. Keď som sa neskôr dostal k práci K. R. Poppera *Bieda historicizmu*, mal som pocit satisfakcie pri jeho argumentácii, podľa ktorej nemožno predurčiť, čo budeme vedieť zajtra a aké z toho vyplynú možnosti pretvárania sveta. Rébus subjektu revolučných zmien sa nepodarilo úspešne riešiť ani myšlienkovvej genialite Marxa napriek jasnozrivej analýze základného mechanizmu kapitalistického hospodárstva, ktorá mu umožnila dokonca vytušiť tendenciu ku globalizácii. Prichádzam k záveru, že nie je možné uskutočniť akýsi definitívny analytický prienik do štruktúrovania spoločnosti a na jeho základe identifikovať subjekt vyrastajúci v nej pre všetky časy s úlohou pretvárať svet na svoj obraz.

Ak by bol marxizmus ostal otvoreným myšlienkovým systémom a jeho pokračovatelia by sa nedali zhyponotizovať definitívnym (ale utopickým) riešením, kontinuálna sociologická analýza mohla priviesť ku korektúram východísk. Na základe faktov o scvrkávaní sa tradičnej robotníckej triedy a rozrastaní sa strednej triedy (Marx predpokladal jej zánik) či vyhasínaní triedneho boja pod vplyvom adaptačných operácií kapitalizmu (sociálny štát) mohol byť korigovaný mylný Marxov predpoklad o neustálom raste industrializácie. Pravdepodobne by sa bol docenil inovačný vplyv rozvoja technológií ako faktora pretvárajúceho spoločnosť.

Oslobodzujúci účinok sociologického myslenia bol však nahradený politickým experimentom historického rozmeru, v ktorom bolo práve toto poznávacie korektívum potlačené.

Z tvorby K. Marxa rešpektujem princíp vnútorného previazania teórie a praxe, subjektu a objektu poznania a obdivujem myšlienkovú hĺbku kritiky vtedajšej kapitalistickej spoločnosti, v ktorej sa človek stal funkciou tovaru a ľudské vzťahy, akokoľvek prikrývané tradíciou, degenerujú na peňažnú podstatu, ktorá sa prediera až do príbuzenských väzieb. A kladiem si otázku, čo sa na tom zmenilo? V. Bělohradský píše: "Univerzálnim dedičtím marxizmu je boj o otvorení historicity, o porozumení spôsobu, ktorým se spoločnosť produkuje jako celek ... Idea, že lidé jsou svobodní, jen pokud jsou schopni učinit ze svého rozumového poznání dějinnotvornou sílu a změnit tak celou společnost, je jak historickou aspirací evropské filosofie, tak i jádrem všech utopíí, náboženských i osvícenských ... Toto dědictví je živé i přes katastrofu, v níž marxismus vyústil." (Impuls 99: dopis iniciátorům. In: Právo 19.8.1999, Literární příloha)

Aj keď sa globalizovanému kapitálu podarilo vďaka slobode pohybu dočasne vymaniť zo závislosti od pracovnej sily (vývoj tohto vzťahu a zmeny v charaktere práce výstižne opisuje Z. Bauman, *Těkutá modernita*, Praha 2002), Marxom odhalený rozpor tu ostáva a bude sa riešiť v nových rozmeroch a kontextoch. Rovnako inšpiratívny je Marxov model analýzy politiky, v ktorom ju vždy vzorne zasadil do spoločenského a ekonomického rámca a zohľadňoval sprostredkovania ideológiou. Jeho analýzy politických udalostí vždy siahali až do rozporov medzi sociálnymi skupinami, odohrávajúcich sa v rovine existenčných daností. Pokiaľ sa nedopúšťal ekonomického redukcionizmu, jeho prístupy boli svojou invenčnosťou pútavé a môžu sa stať intelektuálnou výzvou aj pre budúce pokolenia spoločenských vedcov.

Pre toto všetko je Marxova analýza naďalej užitočná. Netreba ju kopírovať, stačí rovnako hlboko poznávať skutočnosť, aby sme včas porozumeli protirečeniam doby, ktorú prežívame. Či to bude práve Marxovo dielo, čo dnes dokáže zaujať "masy", revoltujúcich antiglobalistov či radikálnu ľavicu v treťom svete, neviem potvrdiť ani vyvrátiť, ale som presvedčený, že životné podmienky – kde sa kupuje aj predáva ľudskosť – sú veľkou výzvou pre hľadanie systémovej alternatívy.

E. T. Počas pôsobenia na spomenutej škole si publikoval svoju prvú knižnú prácu o sociálnej kontrole. Bol si členom tímu A. Hirnera, ktorý tento výskum inicioval, no neskôr si sa s ním rozišiel. Ani A. Hirner neniesol tie koncepčné a teoretické diferencie ľahko a vo všetkých číslach privátneho Sociologického zápisníka A. Hirnera z rokov 1986 a 1987 sa k tvojim výhradám (a výhradám A. Ritomského) vracia. Raz si mi povedal, že ani dnes by si na svojom stanovisku nič nemenil. Keďže dokončujeme knihu o A. Hirnerovi, bolo by určite prameňom aj pre nás, keby si toto svoje stanovisko rozviedol. Nechceme, prirodzene, klásť žiadne dodatočné otázky ku konceptu dialektickej logiky, ktorý tvorí základ tvojho teoretického prístupu. Ide o to, že nám je zrejmä filozofická abstraktnosť tohto konceptu. Vzhľadom k sociológii je ale problémom jeho aplikácia v empirických výskumoch, empirické vyústenie.

J. S. Táto otázka je témou na samostatný rozhovor, škoda, že musím byť stručný. V našej sociologickej obci – občas politicky rozvášnenej, keď miera korektnosti je uvoľnená – akoby niekto zámerne živil povest', že A. Hirner a J. Stena sa rozišli v zlom a celá séria nepublikovaných Sociologických zápisníkov z rokov 1986-1987 A. Hirnera je toho dôkazom. Na to

chcem pri tejto vzácnej príležitosti reagovať predložením dvoch argumentov, ktoré to vyvracajú. Záujemcom môžem nechať nahliadnuť do našej korešpondencie, aby si urobili predstavu o srdečnosti nášho vzťahu, takže náš "rozchod" nebol vôbec taký dramatický, ako by si to utajení režiséri priali. Diskutovali sme otvorene aj na pôde sekcie Slovenskej sociologickej spoločnosti (apríl a máj 1982) vždy bez invektív a ideologizácie problémov.

Druhý argument sa týka otázky, čo vlastne vyprovokovalo A. Hirnera napísať 5 dielov Sociologického zápisníka. Pre úplnosť uvádzam, že séria začína polemikou s V. Filkoronom (Sociologický zápisník 1986, č. 1), pokračuje diskusiou so stanoviskami B. Václavka a M. Bakoša (Sociologický zápisník 1986, č. 2), pokračuje ostrou polemikou s A. Ritomským. (Sociologický zápisník 1987, č. 1) A pretože ten argumentuje mojou časopiseckou štúdiou, prirodzene ďalší diel A. Hirner venoval jej kritickému rozboru. (Sociologický zápisník 1987, č. 2) V súvislosti s klasifikovaním štýlov myslenia hodno spomenúť jeho konštatáciu: "na takú úlohu sa Stena nepodujal". (s. 5) V poslednom dieli autor sústredil pozornosť na zdôvodnenie prijatých metodologických riešení pri výskumnej úlohe sociálnej kontroly, cituje oponentov a dokazuje, že v tíme sa akceptoval dialektický štýl myslenia. (Sociologický zápisník 1987, č. 3) Osobne som sa diskusie o štýloch myslenia nezúčastnil a o Ritomského prácu som sa neopieral, preto ju necitujem ani v časopiseckej štúdii, ani vo svojej monografii. A. Hirner moje meno síce spomína vo všetkých dieloch buď ako člena tímu, alebo uvádza v zozname literatúry moju štúdiu, ale polemika s mojou štúdiou je skoncentrovaná len do jedného dielu. Až tesne pred odovzdaním týchto riadkov do redakcie mi bol poskytnutý aj šiesty diel Zápisníka (1987, č. 4) o ktorom som nikdy nevedel a nepočul. Autor sa v ňom venuje problematike konfrontačného napätia a aj v tomto dieli pokračuje v polemike so mnou. Z časových dôvodov, ale aj preto, že do polemiky nevňáša nový moment, svoju pripravenú odpoveď už meniť nehodlám.

Sociologický zápisník A. Hirnera som si prečítal vtedy, keď mi ho doručili v roku 1987 a znova na Vianoce r. 2002. V bývalom režime som naň nereagoval, aby nevzniklo podozrenie, že zneužívam politickú inštitúciu, v ktorej som vtedy pracoval. Teraz, keď som vyzvaný zaujať stanovisko, po toľkých rokoch som schopný to urobiť s väčším nadhľadom. Najprv však musím konštatovať poľutovanie, že A. Hirner podrobil rozboru len časopiseckú štúdiu *Mechanizmus procesov spoločenskej kontroly* uverejnenú v časopise Sociológia 15, 1983, č. 5, hoci vtedy už bola k dispozícii aj moja monografia, ktorá po dlhých priet'ahoch vyšla až začiatkom roka 1986. Tento fakt je pre mňa tak záhadou, ako zároveň i pochybnosťou, prečo na rozsiahlejšej ploche ako moja štúdia – ide o 33 strán kritických úvah Sociologického zápisníka 1987, č. 2 (ďalej citujem už len tento diel) – venuje pozornosť staršiemu a vlastne len parciálnemu prameňu. Možno vysoký vek, možno choroba mu nedovolila reagovať na kompletný text, chcem veriť, že to nebol zámer. Je totiž zásadný rozdiel, keď môj pokus o použitie dialektickej metódy postupu od abstraktného ku konkrétnemu sa posudzuje iba vo fáze abstrakcií (len tej je venovaná moja časopisecká štúdia), alebo sa posudzuje aj postupné "obliekanie" vyabstrahovaného procesu do konkrétnych foriem. Presnejšie vyjadrené, celá rekonštrukcia vyabstrahovaného procesu sociálnej kontroly sa odohrávala obohacovaním o nové určenia podložené empiricky, vďaka čomu kontrolný proces nadobúdala konkrétny tvar a historickú osobitosť (na to bolo potrebných viacero kapitol knižnej publikácie). Nezabudol som na to upozorniť tak v časopiseckej štúdii (s. 468), ako aj v monografii. (s. 121-122) Do prázdna potom vyznieva jeho výčitka: "Škoda len, že sociálny proces je tu vyňaný na takú

všeobecnú, od empirickej skutočnosti odtrhnutú teoretickú úroveň...”. (s. 8) To bola v duchu aplikovanej metódy moja úloha, povinnosťou kritiky je posudzovať všetko, čo k použitému metodologickému postupu patrí a bolo vtedy k dispozícii. Nie mojou vinou sa vydanie knihy niekoľko rokov oddŕaľovalo, až nakoniec sociologickú edíciu v nakladateľstve Pravda zrušili a nebolo ochoty vydať ju mimo edície, hoci som na tom trval. Na tieto záhady podnes nepoznám odpoveď.

V kontrapozícii s tým, ako som poznal mravné kvality svojho učiteľa a ako sa vyvíjala naša korešpondencia, do jeho Zápisníka sa priplietlo konštatovanie, ktoré “vytrča” z čisto odborného tónu jeho kritických úvah. Citujem: “Stena predkladá svoj model ako výsledok svojej výskumnej práce v čase, keď sa už mohlo zabudnúť nielen na projekt nášho výskumu, ale na celý výskum.” (s. 12) Podľa mňa to je druhý bod, ktorý degraduje kvalitu Zápisníka oproti jeho iným textom, lebo aj keď sa na Slovensku všeličo stáva, sotva by bolo možné spoliehať sa na hromadnú stratu pamäti sociologickej obce, zlyhanie bibliografie a knižníc, to si neviem predstaviť. Okrem toho nie je v mojom štýle vykrádať iných autorov. S odstupom času vidieť, že som riešil aj mnohé iné výskumné úlohy, napr. výskum firemnej kultúry banky a celkom slušne som sa zaobišiel bez jeho tútorstva.

Invenciu A. Hirnera pri koncipovaní výskumu sociálnej kontroly som nikde nezaprel: “Najbližšie k odhaleniu mechanizmu procesov spoločenskej kontroly podišiel výskumný kolektív ČSVÚP v Bratislave pod vedením Alexandra Hirnera, v jeho zostave pracoval aj autor tejto state.” (s. 469-470 v časopise, s. 111-112 v monografii) Teda prevzal som na seba zodpovednosť, čo aj A. Hirner v Zápisníku ocenil a vyzdvihol, že mi nešlo o holú negáciu podnetnej konceptualizácie. (s. 4) Myslím, že moju prácu možno kritizovať najmä za dobový kontext a ideové východiská (rovnako dobovo však písal nezávislý dôchodca A. Hirner svoj Zápisník). Som však smutný z toho, že A. Hirner nepripúšťal elementárny predpoklad rozvoja vedeckého poznania, keď sa učni stavajú na pleciah svojich učiteľov či predchodcov, aby kriticky prekonalí latku prieniku do problému. To je notoricky sa opakujúci fenomén v dejinách vedy a inak to nepôjde ani v budúcnosti. Žiadna vedecká autorita si nemôže nárokovať absolútnu myšlienkovú nedotknuteľnosť.

Môže vzniknúť otázka, prečo som si vybral práve problematiku sociálnej kontroly na overenie aplikability dialektickej metódy v sociológii. Odpoveď je veľmi jednoduchá: použitý postup od abstraktného ku konkrétnemu je veľmi náročný intelektuálne i z hľadiska času. Naskytla sa mi možnosť v internej aspirantúre slobodne si zvoliť tému a “prpláť sa” v nej. Trúfol som si ho realizovať len na problematike, ktorú som mal meritórne najlepšie zvládnutú, vďaka účasti v riešiteľskom kolektíve A. Hirnera. I tak mi ostalo dosť práce, lebo v tíme sme sociálnu kontrolu prezentovali na formálno-logickej úrovni, bez hlbšieho osadenia do reality kontrolnej praxe, bez rozlíšenia foriem a funkcií, aké plní v prostredí pracovných kolektívov. Vystačili sme s konštatovaním, že ide o socialistický výrobný podnik a celý balvan konkrétne historického opisu, zakotvenia do vecných súvislostí ostal vyčlenený pred zátvorkou. Preto aj funkčnosť celého výskumného podujatia končila na vysokoškolskom seminári a napriek deklarovanej snahe nemala šancu reálne prispieť k optimalizácii sociálnej kontroly v praxi.

Ak sme sa obaja prihlásili k dialektickému mysleniu (A. Hirner dokazuje, že bol v tom dokonca úspešnejší – pozri s. 12 a s. 19), v čom vlastne spočíva podstata sporu? Moja skúsenosť s aplikáciou už spomenutej “myšlienkovej reprodukcie konkrétneho” ma priviedla k tomu, že nestačí iba poznať poučky dialektiky, ale treba sa naučiť pracovať s jej kategóriami

a hlavne inak vnímať sociálnu realitu. To posledné podčiarkujem, lebo z toho vyrástli naše názorové diferencie. A. Hirner vo výstupoch z výskumu sociálnej kontroly, ako aj vo svojom Zápiskníku postupuje tak, že cestou formálnej abstrakcie, vychádzajúc zo všeobecne uznanej teoretickej tézy (hybnou silou dejín, ich subjektom sú masy pracujúcich), vyčlení v sociálnej realite určité zložky, pripíše im stále kvality, definuje ich parametre a celé úsilie podriadi tomu, aby o skúmanom predmete mohol podať kvantifikovanú výpoveď. Vyčlenené časti sociálnej reality necháva pokojné, hybnosť im obstaráva autokinetický aktér, zmenu vyjadrí rastom alebo uvoľnením konfrontačného napätia (čo je evidentný psychologický redukcionizmus). Dôraz kladie na ostrosť pojmov, na validitu a reliabilitu výsledkov merania, dbá o precíznosť a logickú čistotu, tiež o to, aby výsledky skúmania konvenovali s prijatou teoretickou axiómou.

Ak sa niekto opováži oslobodiť z takto ušitej kazajky výskumníckeho myslenia, ak vníma realitu v jej vnútornej protirečivosti a z nej sa pokúša odvodiť aj dynamiku skúmaného procesu, akceptuje nestálosť vlastností a premenlivosť foriem, v ktorých sa sociálny dej odohráva, hľadá sprostredkovania a spôsoby prekonávania rozporov, je pre A. Hirnera zlodej a nepozorný žiak. Treba ho obviňovať z hypostazovania skúmaného procesu, vytvárania nadvzťahovej skutočnosti, ktorá hýbe ľuďmi, alebo mu vytknúť jednostranný objektivismus. (s. 31-32)

Vývoj teoretickej sociológie medzitým naše spory úspešne rieši. Tak napr. P. Bourdieu (Teorie jednání, Praha, 1998) vyplnil explanačnú medzeru medzi konaním jednotlivca a nadindividuálnymi štruktúrami svojou koncepciou habitusu. (Dialektické myslenie je imanentne prítomné v celej jeho tvorbe.) Zdôvodnil prednosti antisubstancionálneho chápania sociálneho sveta, v ktorom sa neodvoláva na jednotlivcov ani na skupiny, ale na vzťahy medzi nimi. V ňom rozlišuje rôzne sociálne polia (ako mikrosvetvy s osobitou históriou a vlastnými zákonitosťami). A tým, že sociálnu realitu vníma ako univerzum možných štylizácií účastníkov sociálneho života (významy, hodnoty, pociťovanie) v rôznych poliach konania, odtína sa od subjektivismu A. Schutza i objektivismu Marxa a Durkheima.

Nespomínam tieto veci preto, aby som odviezol pozornosť od výhrad A. Hirnera k mojej štúdiu. Naopak, pokračovať v spore o tom, kto je bližšie k dialektickému mysleniu, ako to on urobil vo svojom Zápiskníku, by dnes bolo nedôstojným ignorovaním všetkého, čo po nás prišlo, najmä ak vývoj zreteľne naznačil, aké sú riešenia. Možno to nestranní následníci posúdia inak, ale mne to vychádza tak, že práve Hirnerovo chápanie sociálnej reality na rozdiel od môjho, jeho pozitivistická konštrukcia pojmov sa dostali na celkom vedľajšiu koľaj. V tvorbe súčasných popredných predstaviteľov svetovej sociológie badať nie ťah na ostrosť pojmov, oni zdôrazňujú skôr význam a prechodnosť kvalít, prerušovanie, nesúvislosť a náhodnosť, akú zažívame v modernej spoločnosti (Bauman, Beck, Bourdieu, Wallerstein). Pozorné čítanie diela I. Prigogina a I. Stengersovej (Řád z chaosu, Praha, 2001), ktorí zdôrazňujú, že vedu treba premietnuť do sveta nestabilit, nerovnováh a turbulencií, každého presvedčí, že pominula doba, keď sa bolo možné inšpirovať metódami prírodných vied a stabilným obrazom prírody. Aj z tohto hľadiska považujem Sociologický zápisník A. Hirnera za najslabší text, aký som od neho čítal.

E. T. Tvoja orientácia na "žité" problémy ľudí i jednotlivých spoločností akcentovala vždy aj teoretickú reflexiu. Z hľadiska vedy je to korektné, ved' veda sa musí neustále pokúšať o teoretický vklad k ich riešeniu, teda o to, čo je jej doménou. Takto som reflektoval aj tvoju

sekcii na zjazde slovenských sociológov v septembri 1989 v Martine, kde ste s F. Novosádom predložili koncept občianskej spoločnosti na riešenie "zníženej dynamiky rozvoja našej spoločnosti". Bola to vtedy celkom nová a aj dosť radikálna premisa, pretože napriek vtedajšej "perestrojkovej" atmosfére sú inštitúty občianskej spoločnosti autonómnymi subjektami s vlastnou agendou v interpretácii spoločenskej reality a ani v tomto období vývoja socialistickej spoločnosti sa takáto nezávislosť a samostatnosť netrpela. Aká bola vaša inšpirácia, čo vás k problematike občianskej spoločnosti podnietilo? Aj keď sa nejaké pozitívne ostrovčeky v spoločnosti vždy vynoria, paternalizmus a určitá pasivita našej spoločnosti už bola mnoho razy priznaná. Ako hodnotíš vývoj občianskosti u nás dnes, a to trinásť rokov od tejto zmeny?

J. S. Proces myšlienkového oslobodzovania s účinkom na celú slovenskú sociológiu vo mne pokračoval hneď po zredigovaní textu mojej knižnej publikácie. Idea sociálnej kontroly mala v sebe myšlienkový náboj týkajúci sa otázky jej subjektu, ktorá nebola uspokojivo riešená ani v tíme A. Hirnera a nedozrela ani v mojej knihe. Zachovali sa mi poznámky z jesene roku 1985, keď som sa na krátkej stáži v Rumunsku dostal do sporu v diskusii o pojme občianska spoločnosť. Tunajší sociológovia, striktné sa pridŕžiavajúci textov K. Marxa, kritizovali pokusy poľskej sociológie o reinterpretáciu tohto pojmu. Pretože aj mňa občiansky iritoval bujnejúci etatizmus u nás a ideový dirigizmus, začal som o tom sústredenejšie premýšľať, sledovať nesmelé diskusie na túto tému najmä v Poľsku, ba dokonca som to pojal do koncepcie pripravovanej doktorskej dizertácie. Tú som už síce nedokončil, ale ako uvádzam na inom mieste (Očakávania, alúzie, korektúry. Sociológia, 2002, č. 5), využil som ponuku prípravného výboru zjazdu sociológov na jeseň 1989 a urobil som z toho tému rokovania zverenej mi sekcii. Ako sa táto idea rozvíjala u F. Novosáda, musí napísať on sám. Nás dala dokopy až pred spomínaným zjazdom, lebo som medzi sociológmi nenachádzal dosť pochopenia, buď boli zaujatí inou témou, alebo ešte nevedeli, o čo ide. F. Novosád svojím rozhľadom veľmi osožne rámcovoval nielen moje poznatky, ale aj prezentované analýzy M. Bútoru, ktorý ohlásil svoj záujem vystúpiť v zostave profilujúcich referátov na poslednú chvíľu. Ostatné prihlásené príspevky, bohužiaľ, tému nerozvíjali.

Dnes sa k danej téme kde kto hlási a pre všetkých sa stala samozrejmosťou. Vtedy však naozaj išlo o prielom a otvorenie plurality na reprezentatívnom fóre sociologickej verejnosti. Idea plurality bola v sociologickej obci už latentne prítomná, ale musela sa narodiť v koncepcnej podobe. Idea občianskej spoločnosti otvorila priepuť k hľadaniu nových aktérov spoločenských zmien.

Je dobré, že sa idea občianskej spoločnosti na Slovensku ujala v myslení i v praxi. Systémový obrat naplno otvoril brány pre jej revitalizáciu a stala sa nesporným korigujúcim komponentom ponovembrového vývoja. Krajiny bývalého sovietskeho bloku, ktoré nemajú na čo nadväzovať a teda nemajú v štruktúre verejného života túto sociálnu silu, prežívajú svoju modernizáciu veľmi komplikovaným spôsobom. Hlboké modernizačné zmeny založené na otváraní sa Slovenska svetu iné krajiny absolvovali v priebehu desaťročí i dlhšieho času. Ich úspešnosť nemožno zredukovať len na udomácnovanie demokracie a zavedenie trhového hospodárstva, ani na medzinárodnú akceptáciu SR – treba aj tretí pilier: vitálnu občiansku spoločnosť, ktorá podľa R. Dahrendorfa dodáva "domu slobody" potrebnú stabilitu.

Priebežná sociologická analýza je naďalej potrebná na reflektovanie vývoja občianskej spoločnosti na Slovensku. U nás sa rozvinul mohutný tretí sektor v podobe mimovládnych

organizácií a poznačil jej rozvoj v dobrom i zlom. V dobrom najmä tým, že jeho centrum metodicky pomohlo usmerniť viaceré dobrovoľnícke aktivity a saturovať inštrukciami, informáciami a výmenou skúseností občianske združenia. Sprostredkovalo zahraničné know-how a vypestovalo aj vo vládných štruktúrach rešpekt pre hlas prichádzajúci z radov MVO. Na druhej strane sa isté skupiny v treťom sektore začali záujmovo autonomizovať, nápadnou sa stala personálna únia ich lídrov so sférou štátnej moci, najmä s kruhmi jednej politickej orientácie. Možno aj tento fakt sa pričínal o to, že dnes tretí sektor konštatuje pokles záujmu o členstvo v mimovládnych organizáciách a o dobrovoľnícku prácu.

Okrem toho verejnosť by očakávala aj podporu tých občianskych združení, ktoré sa vymedzujú nielen vo vzťahu k štátu, ale aj k podnikateľskej sfére (tak súkromnej, ako aj s účasťou štátu). Nezabúdajme, že idea občianskej spoločnosti znova oživená v strednej Európe má hlboký sociokultúrny obsah a vyjadruje boj o nezávislosť nielen voči štátu, ale aj voči ekonomickej moci (pôvodne to bolo voči dominancii cirkvi). Aj keď sa problematika občianskej spoločnosti nevyčerpáva tretím sektorom, nemali by sme ignorovať jej dilemy, ako na ne správne poukazuje J. Keller. Aj partikulárny záujem sa môže obliecť do slušivého hávu občianskej angažovanosti. Musí čeliť riziku trhového zmýšľania, lebo z trhových vzťahov nemožno odvodiť solidaritu. Články občianskej spoločnosti u nás by nemali upadať do pasce klientelistických vzťahov a byrokratických postupov. Občianska spoločnosť, ak má splniť svoje bytostné poslanie, musí sa okrem iného pretvárať na fórum zápasu občanov vystavených rizikám druhej modernity (Beck) a mobilizovať ich proti negatívnym dopadom globalizácie na miestne pomery.

Ešte k položennej otázke rozvoja občianstva po roku 1989. V súčasnosti už nejde len o to, či sa medzi obyvateľstvom SR prebúdzajú aktívne občianstvo, alebo či pretrvávajú paternalizmus. Z empirických výskumov vychádza, že za posledné desaťročie došlo k diferenciacii občianskej identity do viac článkového spektra, na póloch ktorého sa vytvorili dve jasne odlišiteľné množiny. Jednu množinu populácie predstavujú obyvatelia marginalizovaných území a príslušníci sociálne vylúčených skupín, ktorí sú existenčne ohrození a majú seriózne dôvody priamočiaro nastoľovať svoje sociálne problémy. Spoločenské zmeny bezprostredne spájajú so zhoršením svojho terajšieho postavenia a pretože ich pripravili o príležitosť uplatnenia sa, nezakrývajú clivotu za zaužívanou opaterou štátu. Z nových pohnútok sa stali nositeľmi tradičných sociálnych očakávaní, aké v otvorenej spoločnosti už nemôže garantovať žiadna politická sila. Protipólom sa stala druhá množina, ktorá sa postupne rozrastá. Jej občianska identita má bohatší a širší obsah: vzniknutú životnú situáciu na Slovensku vedú zovšeobecniť v širšom kontexte spoločenskej zmeny, lebo sami ju úspešne zvládli. Veria, že sociálne problémy a nerovnosti treba riešiť prostredníctvom celého komplexu opatrení, vrátane budovania modernej a výkonnej ekonomiky, demokratizácie všetkých sfér života spoločnosti a dôrazom na účinné presadzovanie občianskych práv (sociálne sú ich súčasťou). Popri existenčných otázkach v ich vedomí už badať aj miesto pre postmaterialistické hodnoty. Samozrejme, medzi oboma vyznačenými množinami občanov vystupujú aj viaceré iné odtiene načrtnutého spektra. Na rozdiel od výskumu reziduálnej skupiny teraz musím konštatovať, že to, čo sa tu zmenilo, nie sú iba proporcie oboch množín, ale predovšetkým príčiny príklonu k paternalizmu: nedostatok príležitostí realizovať sociálne akceptované životné stratégie. V našom transformačnom procese veľmi chýbala sociologická dimenzia tak v projekte, ako aj

vo fáze realizácie, aby sa aspoň predišlo kumulácii jej sociálnych nákladov a z toho vyplývajúcim politickým dôsledkom (viac príležitostí pre extrémnu ľavicu).

Problém premeny občianskej identity je dlhodobá záležitosť. K tomu sa pridávajú celkom nové problémy odvíjajúce sa od integračných ambícií SR, ktoré by nemali ostať v tieni tradičných otázok. Slovenská republika pristupuje k celému radu medzinárodných zmlúv a dohovorov, pričom sa roztvárajú nožnice medzi prijatou legislatívou v oblasti ľudských a občianskych práv na jednej strane a pripravenosťou krajiny prijaté záväzky reálne občanom garantovať na strane druhej. Netýka sa to iba sociálnych nárokov, ale napr. aj rešpektovania ochrany osobnej identity občana a pod. Na také prípady by mali poukazovať aktivisti MVO a sociologické pracoviská by ich mohli zovšeobecniť do priehľadného obrazu, lebo tematizácia problému médiami je torzovitá a nemôže zastúpiť systematické poznanie.

E. T. Od r. 1993 sa angažuješ vo vysokej politike (poradca prezidenta M. Kováča, potom si pôsobil v užšom tíme predsedu NR SR J. Migaša). Politika ako "bojové pole" za záujmy politických strán si u nás ešte vôbec nevyprofilovala svoj predmet kryštalizujúci sa na zabezpečovaní a participovaní zásadných a hlavných smerov rozvoja spoločnosti, ale funguje na princípe osobností presadzujúcich svoj pohľad a prístup, uspokojujúcich svoje private záujmy a svoje často veľmi úzko chápané a krátkodobé predstavy. Spoločenský diskurz o týchto zásadných a hlavných smeroch rozvoja ešte vlastne ani nezačal. Pohľad zvonka napovedá, že politike akoby chýbal vnútorný poriadok a systém, definičný a vymedzujúci princíp, ktorý poznáme z vedy. Aj keď to, prirodzene, nechápeme analogicky, aké tendencie v zdokonaľovaní si v politike pobadal? Čo si ako človek z vedy v politike získal a čo stratil, čím sa politika na vedu obracia a čo od nej očakáva a na druhej strane, čo nechce a vylučuje, alebo odmieta?

J. S. Nemyslím, že by práve našej politike chýbal vnútorný poriadok a systém. Prijali sme model z demokratického sveta a slabosti, ktorými ten trpí, sú ešte znásobené nezrelosťou inštitúcií i politických garnitúr. S kritickosťou by mala ruka v ruke kráčať aj triezvosť očakávaní a trpezlivosť pri prekonávaní detských bolestí.

Sociológovia analyzujúci západoeurópske krajiny napr. poukazujú na vyprázdňovanie tzv. verejného priestoru (agora), kde sa má stretávať politika s malým "p", ktorej aktérmi sme všetci (či už ako združení občania či ako jednotlivci), s politikou s veľkým "P", ktorú realizujú volené politické reprezentácie a žiaľ i samozvaní aktéri "vysokej politiky", ako som ich už spomínal. Nie je to teda naša domáca boľáčka, ale práve ako krajina bohatšia o skúsenosť s reálnym socializmom mali by sme hľadať nové riešenia.

P. Bourdieu poukázal ešte na jeden aspekt politiky v širšom význame, keď píše o symbolickom systéme a hromadnom zápase o vnútenie konštrukcie reality iným. Deje sa to tak v skupinách (poliach), ako aj medzi nimi. Štát má podľa neho monopol na symbolické násilie. Určuje nielen oficiálnu víziu, ale aj pojmovú optiku toho, čo prežívame, určuje jeho významy a spôsoby hodnotenia. Preto sa spomínaní aktéri veľkej politiky navzájom rivalizujú o túto symbolickú moc štátu, ak práve nejde o privatizáciu alebo deľbu politickej moci v štáte, čo sú prechodné záležitosti. Zo strategického hľadiska to nie je menej významné ako rozloženie iných foriem kapitálu. Utvrdil som sa v presvedčení, že prieskumy verejnej mienky často slúžia len ako jeden z nástrojov na potvrdenie symbolickej moci. Pobadal som tiež, ako slovenská ľavica frontu zápasu o symbolickú moc nerozumie, lebo nerozmýšľa v adekvátnych pojmoch.

Ale nie vždy tomu rozumejú aj ľudia vedy a výskumu. Z môjho účinkovania v úlohe poradcu som nadobudol presvedčenie, že hranice medzi vedou a politikou vôbec nie sú také nesporné, ako sa to na prvý pohľad zdá. Vedci neprodukujú len pravdu, ale i moc, aj keď skrytú (symbolickú). Politici majú nielen moc, ale svojím spôsobom produkujú aj pravdu. Súhlasím s Z. Konopáskom (Sociologie ako power play), že keď začneme jedno merať druhým, pochopíme tieto podivuhodné artefakty ako zdroje, z ktorých moderná politika a veda môžu čerpať mimoriadnu silu. Platí vtipná parafráza: "Veda je politika vedená jinými prostriedky." Padá fikcia, že politika nemá nič spoločné s vedou a objektivitou, resp. že veda nemá nič spoločné s politikou a subjektivitou. V súvislosti so zákazkami štátu pre vedu sa o tom zmieňuje aj P. Bourdieu.

Samozrejme, namieste je kritika, že koleso veľkej politiky sa u nás krúti často bez toho, aby zapadalo do mechanizmu ozubení chodu spoločnosti, do jej potrieb a potenciálu. Spriahnutie oboch kolies by sa malo diať prostredníctvom ideí a inštitúcií, ktorých tvorba a profilácia je v kompetencii politických strán. Práve systém politických strán sa u nás vyvíja najpomalšie a je ešte dosť vzdialený stavu, aby mohol plniť toto poslanie. Ľudia sú z nich rozčarovaní a náchylní uveriť priamočiarym riešeniam (veci sa vyriešia vstupom do Európskej únie, alebo túžba po silnom vodcovi). Žiadnej z našich politických strán sa nepodarilo vyprodukovať integrujúcu ideu adekvátnu pre našu dobu, ktorou by ten, kto získa štátnu moc, mohol dlhšie pôsobiť stabilizujúco na vývoj spoločnosti. Zatiaľ sa používajú iba importované ideové náhrážky alebo integračných perspektív zbažené nacionalistické heslá. Naše politické strany majú viac propagátorov ako tvorcov nových ideí. Nedokázali získať takmer žiadnu "múdrú hlavu", ak sa v niektorej strane intelektuáli objavili, práve oni sa stali jej hrobárom, lebo nerozumeli vlastnej spoločnosti. Strany akoby sa uspokojili inováciou svojho pôsobenia len prostredníctvom politickeho marketingu. Buď z dôvodu intelektuálneho sebaoprečenia sa vedúcich grémií v stranách, alebo z nedostatku financií neinvestujú do serióznych výskumov spoločnosti, uspokojujú sa s plytkými zisteniami prieskumov verejnej mienky.

Hlavný problém politiky s veľkým "P" vidím v otázke, čo sa stane s národným štátom vôbec. Degeneruje vplyvom globalizácie na "dozornú radu" chrániacu záujmy nadnárodných kapitálových skupín, ako to nepriamo naznačil politický výbor Parlamentného zhromaždenia Rady Európy? Uvedomujeme si, že prijatý neoliberalný model modernizácie nás približuje rýchlejšie k závažným problémom ekonomicky vyspelých krajín, ako sa stačíme pripraviť na ich riešenie? Globalizácia generuje nielen na civilizačnej periférii, ale aj priamo v týchto krajinách tzv. underclass – početné milióny ľudí hľadajúcich prácu a podprivilegovaných, ktorí už nie sú vykorisťovaní, ale sa ocitli v úlohe nepotrebných a odstránených. Vlády národných štátov si s tým nevedia poradiť. Buď nastane nová adaptačná zmena kapitalizmu (hovoriť sa aj o civilizačnom zlome), kde štátu pripadne úloha nastoliť úplne nové pravidlá, vypracovať novú spoločenskú dohodu so svojimi občanmi, vďaka ktorej dokáže integrovať širšie masy vydedencov a uľahčí rozvoj novej podnikavosti jednotlivcov. Ak sa to nepodarí, potom sa stane štátom bez vízie, bez ambície politicky zvládnuť to, čo sa vynorí. Bude štátom, ktorý nedokáže čeliť nátlakovým a lobistickým skupinám a legitimizovať sa neutrálnou politikou. Budeme mať štát, ktorý si nebude vedomý svojich záväzkov voči vlastným či európskym občanom. Či už niekto nepoukázal na riziko štátu, že si vyprodukuje vlastných hrobárov?

L. T. Ako vidíš v súčasnej slovenskej sociológii vzťah medzi vedou a ideológiou? Nemáš dojem, že slovenská sociológia je silne kontaminovaná ideológiou a že korene tejto kontaminácie sú hlbšie ako v ére socializmu?

J. S. Tak ako bola moja generácia fascinovaná možnosťou "využiť rozumové poznanie na dejinotvornú silu k vytvoreniu spravodlivej spoločnosti", rovnako aj oslobodená generácia sociológov chce horlivo pomôcť na svet novej utópii. Všímam si, že sa rozrastá počet intelektuálov z krajín západnej Európy a USA, ktorí vyjadrujú obavu z neoliberalnej ekonomickej politiky. Neoliberálom vytýkajú, že rovnako ako ortodoxní marxisti trpia ekonomickým determinizmom (J. Gray). Podobne rímskokatolícka cirkev v pápežských encyklikách poukazuje na slabosti súčasnej politickej organizácie a vládnuceho ekonomického poriadku. Demokratický štát a slobodný trh považuje za nástroje, ktoré by sme nemali fetišizovať, lebo neprodukujú ani duchovnú energiu, ani morálku. Netreba z hry vyšachovať spoločnosť samotnú, ako vzťahovú entitu, ktorá je v konečnom dôsledku zdrojom i strojcom riešenia svojich protirečení.

Úlohou sociológie nie je rozširovať ideologické zvesti establishmentu ani podporovať dobový myšlienkový mainstream, ale poctivou analýzou strhávať záclonky protirečení, ktoré hýbu spoločnosťou a ukazovať dôsledky hospodárskych, politických riešení alebo mediálnych či iných praktík, ktoré obmedzujú možnosti realizovať sa jednotlivcom či skupinám.

Ak by žiadnej kontaminácie ideológiou dnes nebolo, potom by aj zverejnenie tohto rozhovoru, v ktorom som chcel sprostredkovať osobnú skúsenosť, bolo zbytočné.

Rozhovor pripravil L. Turčan
Otázky kladli aj B. Búzik a R. Klobucký
13. januára 2003

Orientačná bibliografia k rozhovoru

Kniha:

Spoločenská kontrola a pracovný kolektív. Pravda, Bratislava 1986, 280 s.

Štúdie a polemiky uverejnené v časopise Sociológia:

Mechanizmus procesov spoločenskej kontroly. In: Sociológia 15, 1983, č. 5, s. 466-479.

K identifikácii sociálneho rozvoja pracovného kolektívu. In: Sociológia 19, 1987, č. 2, s. 151-165.

Podniková samospráva a procesy sociálnej sebaregulácie. In: Sociológia 20, 1988, č. 3, s. 275-292.

Teoreticko-metodologické problémy skúmania kritiky a tolerance. In: Sociológia 21, 1989, č. 5, s. 525-539.

Utváranie občianskej spoločnosti ako rozvojový problém súčasného Slovenska. In: Sociológia 23, 1991, č. 1-2, s. 7-20.

Anatómia protestu a jeho empirické typy. In: Sociológia 24, 1992, č. 4, s. 249-266.

Občan v postkomunizme: vecné a výskumné problémy. In: Sociológia 25, 1993, č. 3, s. 177-192.

Fenómén "reziduálnej skupiny" v slovenskej politike. In: Sociológia 26, 1994, č. 4, s. 371-380.

Viac ako sociálne zrkadlo. In: Sociológia 27, 1995, č. 3, s. 228-229.

Vízie spoločnosti a politikum modernizačného procesu. In: Sociológia 28, 1996, č. 1, s. 13-20.

Stav demokracie na Slovensku ako predmet diskusií a politických sporov. In: Sociológia 28, 1996, č. 5, s. 389-402.

Parlamentné voľby 1998 v SR – uskutočnená výzva. In: Sociológia 31, 1999, č. 1, s. 31-50.

Očakávania, alúzie, korektúry. In: Sociológia 34, 2002, č. 5, s. 483-488.